

Introdución

Sobre a diversidade das manifestacións de relixiosidade na Galicia medieval

Manuel Negri – Universidade de Santiago de Compostela

Ao referirse ás “manifestacións” de relixiosidade na Idade Media galega, podería supoñerse que este volume da colección *ArGaMed* —titulado *Manifestacións de relixiosidade na Galicia medieval: literatura, historia e arte*— pretende abordar prácticas relixiosas populares diferenciadas das oficiais eclesiásticas, ou mesmo aludir ás distintas fases da evolución desa relixiosidade especialmente viva en contextos rurais galegos. Trátase, sen dúbida, dun tema estreitamente vinculado á realidade territorial do noroeste peninsular, xa obxecto de diversas investigacións, tamén de orientación antropolóxica. Porén, o enfoque que aquí se propón é outro: céntrase na análise das formas de relixiosidade asociadas ao poder e ás prácticas desenvolvidas en ámbitos institucionais.

A través da análise de fontes literarias —que inclúen a lírica trobadoresca, a haxiografía e a literatura científica—, documentais —como os legados testamentarios— e artísticas —patrimonio monástico, escultura funeraria e arte románica—, as diferentes contribucións deste monográfico comparten un eixo común malia a súa heteroxeneidade: a capacidade de diversas manifestacións relixiosas da época para integrarse en dinámicas sociais, políticas e simbólicas. O volume propón como obxectivo principal —alén dos propios de cada autora ou autor— mostrar a inserción da relixiosidade medieval galega nas dinámicas e nas inquedanzas do mundo laico, entendida como unha realidade plural e de alta complexidade.

No que atinxe á organización desta colección de estudos, esta articúlase en sete contribucións, organizadas progresivamente segundo a tipoloxía das fontes examinadas e o enfoque disciplinar predominante. As tres primeiras achegas —de Mariagrazia Staffieri (doutoranda na Università La Sapienza di Roma), Mariana Fonseca Barros (doutora pola Facultade de Letras da Universidade do Porto) e Lúa Blanca Garea Garrido (doutoranda da Universidade de Santiago de Compostela)— abordan cuestións filolóxicas e relacionadas co mundo da palabra e da tradición libraria. A seguir, o artigo de Rúben Filipe Teixeira da Conceição (doutorando na Facultade de Letras da Universidade do Porto e na Universidade de Santiago de Compostela) céntrase na lectura, análise e interpretación de documentación histórica. Finalmente, as tres últimas contribu-

cións —asinadas por Celia Vila Fernández, María Carrión Longarela e Paula Corbeira Paz (todas investigadoras en formación da Universidade de Santiago de Compostela), móvense no ámbito da escultura e do patrimonio artístico, ofrecendo perspectivas sobre os aspectos máis materiais da relixiosidade medieval galega que se manifesta, como xa se indicou, en ámbitos oficiais.

Coa contribución “Versos en viaxe. Por el *Camiño francés* con los trovadores”, Mariagrazia Staffieri centra a súa atención no valor cultural e literario do Camiño de Santiago, especialmente a través da toponimia asociada ao chamado *Camiño francés*. Retomando e renovando o estudo de referencia de Mariagrazia Russo (2004), a autora non se limita a describir algúns tramos do itinerario físico da peregrinación, senón que o interpreta como un trazado cultural, que acaba cargándose de significados simbólicos e literarios, e que transcende a dimensión devocional para adquirir tamén relevancia social e política.

O capítulo analiza en conxunto como varios topónimos presentes nas *cantigas* profanas se converten en coordenadas poéticas que articulan un diálogo entre espazo real e espazo lírico. Desde Rocamador e Estela ata Burgos, Carrión ou Bonaval, as etapas do *Camiño francés* aparecen evocadas con funcións diversas: ora como marco dun encontro amoroso, ora como referencia proverbial, ora como indicio dun itinerario devocional *sui generis*. Esta perspectiva permite entender o *Camiño* non só como vía de peregrinación, senón como matriz simbólica interiorizada polos trobadores, que a integran no seu repertorio expresivo.

A lectura proposta pola investigadora italiana —fundamentada noutros traballos recentes sobre o cartografado da lírica medieval asociada a Compostela, da man de María Isabel Morán Cabanas (2021), José António Souto Cabo (2012) e destes dous especialistas con Yara Frateschi Vieira (2011, 2015 e 2025)— revela, en definitiva, como o *Camiño* se converteu nun espazo de construción de identidade para os trobadores, onde a relixiosidade se mestura coa narrativa, a memoria e a representación do territorio. Esta lectura permite entender o *Camiño* como un fenómeno complexo, que excede a esfera relixiosa para adquirir tamén relevancia en ámbitos non eclesiásticos. Destaca, nas conclusións, unha completa e útil taxonomía das “líneas de uso predominantes” dos topónimos estudados.

Sempre quedando no eido da toponimia e das significacións vinculadas a ela, Mariana Fonseca Barros —“Os contactos entre a Galiza e Jerusalén na *Historia Compostellana* e no *Liber Sancti Iacobi* (século XII)” — examina con rigor a presenza do topónimo “Xerusalén” en dúas grandes narrativas compostelás da Idade Media. A autora analiza como este lugar, lonxe de ser unha simple referencia xeográfica, se converte nun elemento cargado de valor simbólico. O seu emprego aparece xustificado tanto para exaltar a sé compostelá como para articular un discurso político e eclesiástico orientado á lexitimación e ao prestixio local, co propósito de reforzar a autoridade de Xelmírez e situar Compostela nun plano equiparable ás grandes sedes da Cristiandade.

Neste contexto, Barros pon de relevo episodios significativos, como a translación de reliquias, a correspondencia cos patriarcas xerosolimitanos e a instrumentalización das viaxes a Oriente para fins diplomáticos e financeiros. O estudo conclúe que Xerusalén funciona como un referente ambivalente: por unha banda, paradigma da espiritualidade e destino de cruzada; por outra, recurso retórico ao servizo dun programa ideolóxico ben calibrado. Do mesmo xeito que

na contribución inicial, o capítulo da investigadora portuguesa achega un elemento de notable novidade ao ofrecer unha sistematización e da avaliación conxunta dun nome de lugar dotado dunha intensa carga relixiosa, xa parcialmente estudado por Emma Falque Rey (2013), editora da *Historia Compostellana*.

En “Cando Compostela comungou coa ciencia: a actividade intelectual dos franciscanos santiagueses nunha análise comparativa” (último capítulo dedicado ás cuestións textuais, aínda que máis relacionadas cos libros como vehículo material do saber), Lúa Blanca Garea Garrido aborda unha cuestión pouco explorada: a presenza temperá de estudos científicos nos conventos mendicantes composteláns do século XIII. A investigadora parte do famoso Ms. Vat. Lat. 659 para reconstruír un panorama no que fe e ciencia converxen. Revélase así a posible existencia dun corpus bibliográfico galego custodiado e empregado por franciscanos e orientado á filosofía natural, á astronomía e á astroloxía, nun contexto que situaría tamén Santiago de Compostela como parte activa das redes intelectuais europeas.

Este estudo —que, pola súa achega canto ao procedemento e á interpretación, podería contribuír a favorecer novas reflexións futuras arredor desta cuestión— propón unha metodoloxía comparativa para contextualizar o caso compostelán, a través do exame de paralelismos e diferenzas con centros como Oxford e París, así como con realidades menos coñecidas (*Vallis Viridis* e o convento de Sarnano), co obxectivo de ponderar a magnitude e singularidade da actividade científica santiaguesa. Esta aproximación permite entender que, malia a súa curta traxectoria, os *studia* franciscanos de Compostela compartían intereses e prácticas coas correntes escolásticas europeas. Ao mesmo tempo, o artigo de Garea Garrido contribúe a redefinir a imaxe de Compostela como centro de saber no século XIII e —aspecto relevante— abre novas vías para investigar a relación entre cultura mendicante, ciencias e redes de intercambio no Occidente medieval.

Na introdución do seu célebre *El Hombre Medieval*, Jacques Le Goff escribía que “la eternidad para el hombre de la Edad Media se encuentra siempre a dos pasos”(Le Goff 1987: 38). O artigo de Rúben Filipe Teixeira da Conceição —“Pontes para o Céu. Os legados testamentarios a pontes na Galiza medieval (séculos XII a XIV)” — exemplifica con precisión este concepto, ao mostrar como a realidade material podía adquirir unha proxección simbólica orientada cara á vida eterna aos ollos dos fieis galegos da Baixa Idade Media.

Se ben o obxectivo declarado é, coas palabras do mesmo autor, “aprofundar o impacto que os legados testamentarios tiveram na construción e manutención das pontes na Galiza entre os finais dos séculos XII e XIV”, esta concreta investigación histórica é capaz de integrarse nun marco interpretativo máis amplo, iluminando prácticas que revelan a mentalidade medieval “no momento finito da vida terrena”. As pontes, concibidas como estruturas imprescindibles de tránsito e de articulación territorial “na rede viária da Galiza medieval”, revelan a súa condición non só de obras arquitectónicas destinadas a perpetuar a memoria do defunto e a exaltar a relevancia da súa liñaxe mediante doazóns *post mortem*, senón tamén de símbolos privilexiados de cohesión baixo unha perspectiva espiritual e ideolóxica.

Esta contribución, ao integrar unha exhaustiva análise documental e reflexión histórico-cultural, dialoga con correntes historiográficas que procuran comprender a interacción entre

materialidade, relixiosidade e poder, en liña co enfoque desenvolvido por Alan Ralph Cooper (2006) para o ámbito medieval inglés (ofrecendo, asemade, un complemento ao estudo de similar temática sobre o territorio portugués, publicado nunha contribución do mesmo autor en 2022). Sen pretender adiantar conclusións que os lectores terán certamente ocasión de apreciar ao final do capítulo, cómpre subliñar que este enfoque abre novos camiños para interpretar categorías como memoria, salvación e prestixio, situándoas no contexto das estratexias —múltiples e inesperadas— que artellan o espazo do noroeste peninsular.

Celia Vila Fernández —“Pecado e admonición: unha aproximación iconográfica á concepción románica do contorno norte da catedral de Lugo”— non só inaugura a última serie de achegas centradas nos aspectos materiais da relixiosidade medieval galega, senón que define unha nova vía de investigación no estudo da arquitectura medieval en Galicia enfocando a súa atención nun verdadeiro enigma do noroeste peninsular: a portada norte da basílica lucense. A autora propón unha lectura iconográfica contextualizada que ten en conta o marco cultural e simbólico da época, caracterizada por articularse nunha interpretación orgánica do programa escultórico. Esta aproximación permite reconstruír o percorrido visual e espiritual que o fiel medieval realizaría ao entrar no templo, revelando a intencionalidade admonitoria que subxace á concepción románica do acceso.

O estudo destaca pola súa capacidade para integrar elementos dispersos (canzorros figurados, capiteis *in situ* e *ex situ*) nun discurso unitario orientado a un tema central da arte medieval: a advertencia contra o pecado. A análise pormenorizada dos motivos, desde as escenas xograrescas ata as representacións zoomorfas, mostra como a plástica románica lucense parece desenvolver un código escatolóxico coherente, no que vicio e castigo se combinan para transmitir mensaxes de exhortación e ensinanza cunha ampla proxección social; en parte, como se pode descubrir ao longo do artigo, consecuencia da súa presenza no lugar da catedral máis conectado co espazo urbano e permeable á circulación de persoas e ideas.

Un punto de especial interese reside na conexión que se establece entre os elementos conservados na catedral e un capitel do Museo Provincial de Lugo, cuxo motivo decorativo incorpora dous leóns en plena lide: unha interpretación que reforza a unidade do programa escultórico e subliña, ao mesmo tempo, a relevancia dos espazos do museo na reconstrución da memoria visual do templo.

Que a relixiosidade entre nun verdadeiro xogo retórico e de propaganda para enaltecer unhas liñaxes gracias a unha recoñecida —e recoñecible— “sintaxe artística” é fenómeno ben sabido da Idade Media. Vincularse a certa simboloxía, representacións ou simplemente a unha devoción responde, moitas veces, a necesidades que transcenden o plano espiritual para encarnarse no político e social. Neste marco, o capítulo de María Carrión Longarela —“Imágenes póstumas de mujeres piadosas. Gestos y dispositivos de rezo en la escultura bajomedieval gallega”— propón unha análise que ilumina estas dinámicas a través da escultura funeraria feminina da Baixa Idade Media, centrando a atención no papel das mulleres da nobreza e das súas familias na construción de “discursos piadosos” mediante a asimilación de “modelos seriados”.

A partir dos estudos de referencia de Manuel Chamoso Lamas (1979) e Marta Cendón Fernández (2017), o valor da contribución radica en ofrecer un panorama actualizado dun cor-

pus funerario galego que a propia autora cualifica como “fragmentario y descontextualizado”. En concreto, analizando o “poder retórico” da vestimenta de matriz relixiosa ou nobiliaria, así como a representación de “dispositivos y objetos dedicados a la oración privada” (e certa xestualidade piadosa), Carrión Longarela detecta algunhas constantes iconográficas no discurso visual coa intención de crear un verdadeiro ideal feminino tanto no ámbito profano coma no relixioso.

Trátase dunha achega que alimenta un debate historiográfico que procura comprender a interacción entre materialidade, memoria e representación na relixiosidade baixomedieval. Ao examinar as imaxes póstumas como signos sociais, máis que como expresións individuais, o estudo convida a reflexionar sobre a tensión entre devoción e ostentación, entre a singularidade dunha biografía e a universalidade dos arquetipos¹, revelando como a morte se converteu nun ámbito privilexiado para a proxección simbólica do poder e da identidade.

Finalmente, Paula Corbeira Paz —“*Sanctitatem et clericatum*: a implantación dos cóngos regulares de Santo Agostiño en Galicia e o seu legado patrimonial”— ofrece unha útil actualización sobre a presenza dos agostiños no tecido social galego, pero tendo en conta o panorama eclesiástico a nivel europeo para comprender a súa incidencia no proceso de “consolidación do programa reformista no noroeste peninsular”. Alén de suscitar interese por un tema tradicionalmente marxinal na historiografía galega, a achega de Corbeira Paz destaca por mostrar a estreita relación entre os cóngos agostiños e o fenómeno xacobeo, así como pola identificación dunha vocación hospitalaria que reforza a dimensión pastoral destas fundacións.

En síntese, esta iniciativa editorial constrúese sobre a base de traballos predoutorais e doutorais desenvolvidos por novas investigadoras e novos investigadores, implicados en aspectos diversos vinculados a liñas de investigación emerxentes no ámbito da relixiosidade medieval, segundo a concepción xa exposta na apertura desta introdución. Agárdase que esta selección contribúa a consolidar a renovación dos estudos medievais en Galicia e a estimular novas perspectivas de análise non limitadas a unha única disciplina.

Referencias bibliográficas

- Cendón Fernández, Marta (2017): “La imagen de las mujeres con poder en el arte bajomedieval gallego”. Pardo de Guevara y Valdés, Eduardo José (ed.): *Mujeres con poder en la Galicia medieval (siglos XIII-XV)*, Santiago de Compostela: C.S.I.C., pp. 243-287.
- Chamoso Lamas, Manuel (1979): *Escultura funeraria en Galicia: Orense, Pontevedra, Lugo, La Coruña, Santiago de Compostela*, Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- Conceição, Rúben Filipe Teixeira da (2022): “*Mando et Lego*: as pontes nos testamentos eclesiásticos portugueses (1071 a 1325)”. *Lusitania Sacra* 44, pp. 161-179 [DOI: <https://doi.org/10.34632/lusitaniasacra.2021.10334>].

1 O termo *arquetipo* emprégase aquí na súa acepción máis ampla, no sentido de esquema colectivo de pensamento (compartido e recoñecible), que funciona como matriz cultural ou conceptual. Non se utiliza, pois, no sentido estritamente ecdótico —vinculado á crítica textual e á reconstrución de testemuños—, senón como categoría que permite comprender estruturas recorrentes na imaxinación social e nos discursos históricos.

- Cooper, Alan Ralph (2006): *Bridges, Law and Power in Medieval England, 700-1400*, Martlesham: The Boydell Press.
- Falque Rey, Emma (2013): “Peregrinos y peregrinación a Compostela y Jerusalén en el s. XII a la luz de la *Historia Compostelana*”. Beltrán Cebollada, José Antonio/Encuentra Ortega, Alfredo/Fontana Elboj, Gonzalo/Magallón García, Ana Isabel/Marina Sáez, Rosa María (eds.): *Otium cum dignitate: Estudios en homenaje al profesor José Javier Iso Echegoyen*, Zaragoza: Universidad de Zaragoza, pp. 417-426.
- Le Goff, Jacques (1987): *El hombre medieval*, Madrid: Alianza Editorial.
- Morán Cabanas, María Isabel (2021): “Didáctica interdisciplinar e mapeamento da poesia medieval em Santiago de Compostela”. *Brazilian Journal of Development* 7.1, pp. 4183-4195.
- Russo, Mariagrazia (2004): “Il pellegrinaggio a Santiago nella lirica galego-portoghese”. Mancini, Marco (ed.), *Esilio, pellegrinaggio e altri viaggi*, Viterbo: Sette Città, pp. 201-218.
- Souto Cabo, José António (2012), “*En Santiago, seend’albergado en mia pousada. Nótulas trova-dorecas compostelanas*”, *Verba* 39, pp. 273-298.
- Vieira, Yara Frateschi/Morán Cabanas, María Isabel/Souto Cabo, José António (2011): *O amor que eu levei de Santiago. Roteiro da lírica medieval galego-portuguesa*, Noia: Editorial Toxosoutos.
- Vieira, Yara Frateschi/Morán Cabanas, María Isabel/Souto Cabo, José António (2015): *O Caminho poético de Santiago. Lírica galego-portuguesa*, São Paulo: Cosac Naify.
- Vieira, Yara Frateschi/Morán Cabanas, María Isabel/Souto Cabo, José António (2025-): (eds.): *Roteiro da Lírica Medieval*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela [<https://roteiroliricamedieval.gal/>] [última consulta: 20-11-2025].